

Dilnavoz Yusupova*(Toshkent, O'zbekiston)*

dilnavoz@navoiy-uni.uz

Temuriylar davridagi aruzga doir turkiy risolalarda bahrlar va vaznlar tavsifi

Abstrakt

Maqolada temuriylar davrida turkiy aruzning shakllanishi va taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan risolalar: Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a", Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" va Zahiriddin Muhammad Boburning "Aruz risolasi" da keltirilgan bahr va vazn masalalari tahlil qilingan. Mumtoz poetikaga doir ilk turkiy risola hisoblangan "Funun ul-balog'a" asarida bahrlar tasnifi va tavsifi o'ziga xos yo'nalishda amalga oshirilganligi ta'kidlanadi, muallif bahrlarning tarkibiy xususiyatlariga ko'ra ularni ikki guruhga ajratib tasnif qilganligiga diqqat qaratiladi. Shuningdek, risolada 40ta bahr nazariy jihatdan tahlil etilganligi, ushbu bahrlardan 20tasi Shayx Ahmad Taroziygacha yaratilgan risolalarda mavjud bo'lmaganligi, ularni muallifning o'zi kashf qilganligi bilan bog'liq ma'lumotlar ham keltiriladi.

Maqolada Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida 19 bahr va u bilan bog'liq holda 160ga yaqin vazn haqida ma'lumot berilganligi, Zahiriddin Muhammad Boburning "Aruz risolasi" da esa Navoiyning asariga qo'shimcha ravishda yana ikki bahr: Ariz va Amiq bahrlari ham alohida tavsiflanganligi, jami "Aruz risolasi" da 21 bahr, 537 vazn keltirilganligi aytib o'tiladi. Tahlil asnosida maqola muallifi turkiy aruzshunoslik temuriylar davrida o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarilgan degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: *aruz, bahr, vazn, taqti', doira, musamman, musaddas.*

Mualliflar haqida: *Dilnavoz Yusupova* – filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Yusupova, Dilnavoz. 2020. "Temuriylar davridagi aruzga doir turkiy risolalarda bahrlar va vaznlar tavsifi". *Oltin bitiglar* 4: 3—25.

Kirish

Aruz metrik she'r tizimi arablarda paydo bo'lgan ta'limot bo'lib, uning nazariy asoslari VIII asrda adabiyotshunos va musiqashunos olim Xalil ibn Ahmad tomonidan ishlab chiqilgan. Xalil ibn Ahmad Farohidiy 715/719-786/791-yillarda yashab faoliyat yuritgan bo'lib, aruzga doir tadqiqotlarda uning arab grammatikasi, arab she'riyati nazariyasiga doir ko'plab asarlar yaratgani e'tirof etiladi [Toirov 1997, 15; To'ychiyeva 2018, 74]. Xalil ibn Ahmad filologik ilmlar bilan birgalikda, tafsir, hadis, kalom ilmlarini ham mukammal o'rganganligi, bu borada o'z davrining mashhur olimi Abu Amro ibn al-Alo' (771/776 v.e.) ga shogird tushganligi haqida ma'lumotlar bor [Frolov 1991, 186-188]. Shuningdek, u musiqa va matematika ilmlari bilan ham shug'ullanganki, bularning barchasi keyinchalik uning o'z davri uchun yangi bo'lgan she'riy tizim – aruz ilmining asoschisi bo'lishiga zamin hozirlagan. Manbalarda uning "Aruz risolasi" muallifi ekanligi aytiladi, lekin bu asar bizgacha yetib kelmagan.

Aruz she'riy tizimi arablardan forsiy va turkiy adabiyotga keng yoyildi. Hijratning ilk asrlarida Islom davlati butun Eronni fath etdi. Qadimiy Sosoniy madaniyati tomir otgan bu hududlarga islomiyat va arablar bilan Qur'oni Karim va u ifodalangan til – arab tili kirib keldi. Natijada, she'riyatda ham asta-sekin arablarga xos yangilanishlar bo'y ko'rsata boshladi.

Turkiy adabiyotda islomiyatdan avval o'ziga xos maxsus nazm texnikasi bo'lgan va bu tizim bo'g'inlar soniga asoslangan. Ushbu tizimda yozilgan she'rlarning aksariyat qismi to'rtliklardan iborat bo'lishi bilan ahamiyatli edi. Kuzatuvlarga ko'ra, turkiy xalqlar ilk bor aruz tizimida qalam tebrata boshlaganlarida barmoq vazn tizimiga yaqin turuvchi vaznlardan foydalanganlar. Aruz muomalaga kirgan ilk davrlarda yozilgan Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asari "Shohnoma" vaznida, ya'ni Mutaqorib bahrida yozilgan. Yusuf Xos Xojibning aynan shu o'lchovni tanlashiga sabablardan biri sifatida Mutaqorib bahrining turkiy xalqlar she'riy tizimi bo'lmish barmoqning eng faol shakllaridan bo'lgan o'n bir bo'g'inli vazniga juda ham uyg'un ekanligini keltirish mumkin. Adib Ahmadning "Hibat ul-haqoyiq" asarida ham ushbu o'lchov to'rtliklar shaklida ifoda etilgan. Demak, aruz tizimining turkiy adabiyotga kirib kelishi va ming yillarga yaqin vaqt davomida yetakchi she'riy tizimiga aylanishi sun'iy ravishda sodir bo'lmasdan, o'ziga xos qonuniyatga ega ekan.

Asosiy qism

O'rta asrlarga kelib, aruzshunoslik alohida fan sifatida shakllandi va bu sohada ko'plab yutuqlarga erishildi: yangi bahrlar, doiralar, vaznlar kashf etildi, aruz ilmiga yangi atama va tushunchalar olib kirildi. Arab, fors va turkiy tillarda ushbu ilmning mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'plab risolalar yaratildi. Temuriylar davriga kelib, turkiy ijodkorlar: Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a", Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon", Zahiriddin Muhammad Boburning "Aruz risolasi" ("Muxtasar")da aruz ilmiga doir nazariy qonun-qoidalar ishlab chiqildi. Ushbu asarlardagi aruz qonuniyatlari haqida bir qancha tadqiqotlar [DeWEESE 2005, 74-77; Hayitmetov 2002, 70-74; Sultonov 1947; Hasanov 1981; Stebleva 2012] yaratilgan bo'lsa-da, ularda bahrlar qiyosi bilan bog'liq muammo maxsus tadqiq etilmagan edi, vaholanki, bahrlar masalasi mumtoz aruzshunoslikning eng muhim tarmog'i hisoblanadi, chunki aynan shu tarmoq aruzshunoslarning aruz ilmiga qo'shgan hissalarini va turkiy aruzning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aruzshunoslik tarixida bahr tushunchasi

Aruz tizimida ruknlar birlashib, bahrlarni hosil qiladi. Bahr so'zi arab tilida "dengiz" degan ma'noni bildiradi. Manbalarda ushbu so'zning dengiz bilan aloqadorligi haqida forsigo'y ijodkorlar: Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" va Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarlarida ma'lumot keltiriladi. Xususan, Sayfiy ushbu so'zni atama bilan bog'liq holda quyidagicha talqin qiladi: "Bahr "dengiz" degan ma'noni bildiradi; ammo forsiy tildagi atamalarda u she'riyatdagi bir qancha turlarni o'z ichiga olgan vaznli o'lchovlarning to'plam yoki sinflarining biri ma'nosini anglatadi. U dengizga solishtiriladi, chunki dengiz narsalarning turlarini, marjonlar, o'simliklar, hayvonlar va boshqalarni o'z ichiga oladi, shuningdek, she'rlar ham izohlanayotganidek, turli bahrlarda yaratilgan bo'ladi. Ba'zilar bundagi o'xshashlikni joylashuvda deb aytadilar, kishi suv tubiga yiqilganda gangiydi va chalkashadi, she'riyat dengiziga yiqilganda ham vaznlarning ko'plab o'zgargan shakllariga duch keladi" [Sayfiy 1876, 15]. Ko'rinadiki, Sayfiy "bahr" so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolari orasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratib ekan, aruz tizimidagi hyech bir atama tasodifiy bo'lmasdan, muayyan asosga ega ekanligini ta'kidlamochi bo'ladi. Xalil ibn Ahmaddan so'ng aruz ilmi uning shogirdi va izdoshi Abu Hasan Said ibn Mis'ad Axfash (826/836 v.e.) tomonidan davom ettirildi. Axfash o'zining "Kitob ul-aruz"

asarida Xalil ibn Ahmad ta'limotidagi 15ta bahr yoniga, yana bir bahr (mutadorik)ni qo'shib, bahrlar sonini 16 taga yetkazadi. Ushbu bahrni "Doirayi munfarida" tarkibiga kiritib, doira nomini "Doirayi muttafiqa" deb o'zgartiradi.

Aruzga doir manbalarda bahrlar soni turlicha ko'rsatiladi. Agar Xalil ibn Ahmad yaratgan aruz tizimida 15ta bahr (Tavil, Madid, Basit, Vofir, Komil, Hazaj, Rajaz, Ramal, Sari', Munsarihi, Muzori', Xafif, Muqtazab, Mujtass va Mutaqorib) mavjud bo'lsa, keyinroq uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy (835 yilda v.e.) yana bir bahr (Mutadorik)ni kashf qiladi va shu tariqa arab bahrlari soni 16taga yetadi [Musulmankulov 1989, 91]. Forsiy aruzshunoslar ushbu bahrlar qatoriga yana uch bahr: Jadid (G'arib), Qarib va Mushokilni qo'shadilar va natijada jami bahrlar soni 19taga yetadi. "Al-mo'jam"da Shams Qays Roziy ushbu 19 bahrni mutaqqaddim (avvaldan mavjud) bahrlar tarzida e'tirof etib, ularning har birini misollar bilan izohlaydi. Asarda mazkur bahrlar tavsifidan so'ng alohida faslda yana 21 bahrning nomi keltirilib, muallif ularni mustahdas (yangi bunyod qilingan) bahrlar deb ataydi. Shams Qaysning fikricha, ular forsiy aruzshunoslar Bahrom Sarahsiy, Buzurgmehr Qosimiylar tomonidan kashf qilingan [Roziy 1991, 147]. Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" asarida esa 18 bahr keltirilgan bo'lib, unda avvalgi risolada keltirilmagan Maqlubi Tavil bahrining berilishi hamda Mushokil va G'arib bahrlarining tushib qoldirilishi muallifning ushbu masalaga o'z salafidan ayricha munosabatda bo'lganligini ko'rsatadi [Tusiy 1992, 57-65].

Qaysi bahr ilgari paydo bo'lgan?

Aruzshunoslikda qaysi bahr ilgari paydo bo'lgan degan masalada bahsli qarashlar mavjud. Arab aruzi tadqiqotchilari D.Frolov, Filishtinskiy, Shidfar "arab she'ri dastavval saj' shaklida paydo bo'lgan, Rajaz bahri esa saj'dan o'sib chiqqan, shu ma'noda Rajaz bahri eng qadimiy bahr hisoblanadi" degan fikrni bildiradilar [Frolov 1991, 94-96; Filishtinskiy 1978, 50; Shidfar 1974, 79]. O'zbek olimi E.Talabovning fikriga ko'ra, agar birinchi she'r saj'dan paydo bo'lgan bo'lsa, unda u faqat Rajaz emas, Komil yoki Vofir doirasida bo'lishi ham mumkin. Bunda olim qadimgi arab she'riyatidagi "Kohin saj'lari"ni misol qilib keltirib, ular hijolarning harfiy va savtiy sifatiga ko'ra, Komil va Vofirga yaqinroq turadi, degan xulosaga keladi [Talabov 2017, 16]. Arab olimi J.Zaydonning arab adabiyoti tarixiga doir tadqiqotida arablarda dastlab she'r aytgan kishi sifatida Mudor ibn Nizor nomi tilga olinadi. Rivoyat qilishlaricha, safarlardan birida

bir kuni u ehtiyotsizlik qilib, tuyasidan yiqilib tushibdi va qo'lini sindirib olibdi. Atrofdagilar uni ko'tarib olib borayotganlarida, u og'riqqa chiday olmay,

Va.yada.h, va.yada.h (Voy qo'lim, voy qo'lim) deb yig'lab yuborgan ekan. Olomon esa uni tinchitish uchun

Ha.yadah, ha.yadah (Ha, ana qo'li, ha mana qo'li)

degan misralarni aytgan ekanlar. Shu tariqa, qo'shqofiyali bayt dunyoga kelibdi. E.Talabovning fikricha, ushbu bayt Ramal bahrining Ramali maqsur (ruknlari: foilon foilon foilon foilon) vazniga mos keladi, shunga ko'ra ilk arabiy she'r Ramalda yaratilgan deyish ham mumkin. "...Agar bu borada Rajaz birlamchi sifatida tan olinsa, u holda unda saj'nikidan ko'ra, maqolning unsurlari ko'proq. Ammo agar she'rni saj'dan farq etish mumkin bo'lsa, unda Komil yoki Vofirdagi bayt birlamchi paydo bo'lgan deyish mantiqan to'g'riroq bo'ladi, chunki unsurlar shunga moyil. Agar she'rboshi qo'shiq bo'lsa, u Ramalda bo'lgan, albatta. Arab she'rini shu uch yo'nalishda tadqiq etish to'g'ri bo'ladi" [Talabov 2017, 5]. Arab aruzida qaysi bahr ilgari paydo bo'lganligi bahstlab bo'lsa-da, turkiy aruz qaysi bahr orqali adabiyotga kirib kelganligi aniq: bu yuqorida ta'kidlanganidek, Mutaqorib bahridir. Turkiy aruzshunoslar: Shayx Ahmad Taroziy hamda Zahiriddin Muhammad Boburning o'z risolalarida bahrlar tavsifini aynan Mutaqorib bahridan boshlaganliklari (Zamaxshariy, Shams Qays Roziy, Nasiruddin Tusiy risolalarida bahrlar tavsifi Tavildan boshlangan) ham muayyan ma'noda shu bilan bog'lanadi.

Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida bahrlar va vaznlar

Turkiy adabiyotda mumtoz poetikaga doir ilk nazariy asar sifatida e'tirof etiladigan Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari 1436/1437-yilda yozilgan bo'lib, Amir Temurning (1336–1404) nabirasi, Movarounnahrning o'sha paytdagi hukmdori Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek ibn Shohrux Mirzoga (1394–1449) bag'ishlangan. Bugungi kunda asarning fanga ma'lum yagona qo'lyozma nusxasi London shahridagi Bodlian kutubxonasida №-Eliott 127 raqami ostida saqlanmoqda. Qo'lyozma 139 sahifadan iborat bo'lib, asar matni 1b-sahifadan boshlangan va 139a-sahifada uzilib qolgan. Asar bo'yicha tadqiqot olib borgan olim Devin De Uisning aytishicha, "Funun ul-balog'a"ning mazkur nusxasi kuchli bo'ronda yoqqan yomg'irda ko'plab qo'lyozmalar qatori jiddiy shikastlangan va qo'lyozmaning so'nggi sahifalari yaroqsiz holga kelgan [DeWEESE 2005, 76]. Muallifning aytishicha, asar

muqaddima hamda alohida nomlangan besh qism (afsuski, muammo ilmiga bag'ishlangan beshinchi qism qo'lyozma tarkibida yo'q)dan iborat bo'lib, risolaning to'rtinchi qismi aruz ilmi qonuniyatlariga bag'ishlangan. Ushbu qism 76b-sahifadan boshlanadi. Olim ushbu qism uchun kichik muqaddima ham bitgan. Mazkur muqaddima aruz tizimidagi bahrlar soni haqidagi ma'lumotlar bilan boshlanadi. Unga ko'ra, arab olimlari aruzda o'n olti bahrni keltirsalar, ajam olimlari uni yigirma to'rttaga yetkazganlar. Shayx Ahmad Taroziy shu holatga havas qilib, she'r vazniga oid asar bitishni va har bir vaznga turkiy tildagi baytlarni misol qilib keltirishni maqsad qilganligini yozadi. Muallif ushbu qismni yozishdan avval arab va fors tilida yaratilgan aruzga doir manbalar: Mahmud Zamaxshariyning "Al-qistos" (XI), Abul Jaysh al-Andalusiyning "Aruzi Andalusiyy" (XIII), Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" (1253) kabi asarlaridan foydalanganligii aytadi: "Bu havastin ko'p nusxalarni mutolaa qildi. Netokkim, "Aruzi qistos" va "Aruzi Andalusiyy" va "Me'yor ul ash'or". Va bu tariqa nusxalarning bahrlarida ko'p g'avvosliq qilduk" (Taroziy (qo'lyozma): 76 b). So'ngra bobning asosiy qismi "Fasl" deb nomlangan bo'lim bilan boshlanadi. Bobdagi fasllar raqamlanmagan bo'lib, jami olti faslda aruzga doir nazariy masalalar keltiriladi, har bir fasl aruzning maxsus jihatlarni yoritishga bag'ishlangan. Risolaning bahrlar haqidagi qismi 4–6-fasllarni o'z ichiga oladi. Muallif dastlab sakkizta asl rukn haqida ma'lumot berar ekan, bahrlarni aynan mazkur solim ruknlar va ulardan hosil bo'lgan zihoflar ishtirokida paydo qiladigan ruknlar shakllantirishini ma'lum qiladi.

Muallif bahrlarni ikki guruhga ajratar ekan, arabnavis olim Mahmud Zamaxshariyning asarida keltirilgan tasnifdan foydalanadi. Ma'lumki, Mahmud Zamaxshariy Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan va jahon tamadduni xazinasini ilm sohasining turli tarmoqlariga doir ellikdan ortiq asarlari bilan boyitgan yirik olim bo'lib, uning "Al-Qistos al-mustaqim fi ilm-al-aruz" ("Aruz ilmiga doir haqiqiy mezon") risolasi aruz ilmiga bag'ishlangan. Asarda aruzga xos birliklar: juzv, rukn, zihof, doiralar bilan bir qatorda bahrlar masalasiga ham to'xtalib o'tilgan. Zamaxshariy asarda bahrlarni ikki qismga ajratib tasnif qiladi: 1) muttafiq ul-arkon (bir xil asliy ruknlardan tashkil topgan bahrlar). Bularga Komil, Vofir, Hazaj, Rajaz, Ramal, Mutaqorib, Rakz (Mutadorik) bahrlari kiritilgan; 2) muxtalif ul-arkon (turli asliy ruknlarning takroridan hosil bo'ladigan bahrlar). Bularga muallif Tavi, Madid, Basit, Sari', Munsarih, Xafif, Muzori', Muqtazab, Mujtass bahrlari kiritadi. Uning fikricha, bahrlarni bu tarzda tasnif qilib o'rganish ularning o'ziga xos xususiyatlari (qanday ruknlardan

tarkib topganligi)ni o'zlashtirishga yordam beradi [Zamaxshariy 1989, 59-68]. Aynan shu tasnif Shayx Ahmad Taroziy tomonidan ham muvaffaqiyat bilan qo'llanilganligini ko'ramiz: 1) *muttafiq ul-ajzo* – faqatgina bir asl rukndan, ya'ni muallifning tili bilan aytganda, arkoni solimadan tashkil topgan bahrlar. Masalan, fauvlun rukni baytda sakkiz marta takrorlanib kelsa, bu aynan muttafiq ul-ajzoga kiruvchi mutaforib bahridir. Shayx Ahmad Taroziy mazkur guruhga sakkizta bahrni kiritadi. Ularni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

1-jadval. *Muttafiq ul-ajzoga kiruvchi bahrlar*

№	Bahr nomi	Asliy ruknlari va taqti'i
1	Mutaforib	Fauvlun fauylun fauylun fauylun V - - / V - - / V - - / V - -
2	Mutadorik	Foilun foilun foilun foilun - V - - V - - V - - V - -
3	Hazaj	Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun V - - - / V - - - / V - - - / V - - -
4	Ramal	Foilotun foilotun foilotun foilotun - V - - / - V - - / - V - - / - V - -
5	Rajaz	Mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun - - V - / - - V - / - - V - / - - V -
6	Vofir	Mafoilatun mafoilatun mafoilatun mafoilatun V - V V - / V - V V - / V - V V - / V - V V -
7	Komil	Mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun V V - V - / V V - V - / V V - V - / V V - V -
8	Saqil	Maf'uvlotu maf'uvlotu maf'uvlotu maf'uvlotu - - - V / - - - V / - - - V / - - - V

Ushbu bahrlardan dastlabki yettitasi aruzshunoslik uchun an'anaviy bo'lib, so'nggi sakkizinchi bahr muallifning o'zi tomonidan turkiy aruzshunoslikka olib kirilgan. Bu bahr ritm jihatdan og'ir ohangga ega bo'lganligi uchun Saqil (ar. "og'ir") deb atalgan. Saqil bizgacha yetib kelgan arab va fors-tojik aruzshunosligiga doir manbalarda uchramaydi. Bu bahr maf'uvlotu (---V) asliy ruknining baytdagi takroriga asoslanadi. Shayx Ahmad Taroziydan avval o'tgan aruzshunoslar ham, keyingi davr olimlari ham bir ovozdan ushbu asliy rukndan alohida bahr hosil bo'lmasligini ta'kidlaydilar. [Zamaxshariy 1989, 18; Tusiy 1992, 29-30; Frolov 1991, 316;

Musulmankulov 1989, 81). Bizningcha, bunda maf'uvlotu asliy ruknining vatadi maf'ruq bilan tugashi shunday xulosaga olib kelgan. Lekin Taroziy ushbu bahrning xos bahrlardan ekanligini aytib, Saqili musammani solim vazniga bir bayt misol keltiradi:

Sendek yori / shirin ro'yu / nozuk tab' / qayda bor,
 - - - V / - - - V / - - - V / - - - V
Sen ey dildor qilsa zulmu bizdin pand ol zinhor.
 - - - V / - - - V / - - - V / - - - V.

Shuningdek, muallif bu bahr vaznlari nomatbu' (yoqimli ohangga ega emas) ekanligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Bilgilkim, bu bahrning musammanidin va musaddasidin hyech matbu' she'r kelmas" [Taroziy (qo'lyozma): 121 b]. Darhaqiqat, rukn so'ngida qisqa hijoning kelishi ohangning og'ir chiqishiga olib keladi va bu hol misra oxiri uchun ayniqsa notabiiydir, chunki she'riy nutqda misra oxiri odatda, cho'ziq hijo bilan yakunlanadi. Shu sababli bo'lsa kerak, Shayx Ahmad Taroziydan so'ng ham ushbu bahr aruzga doir risolalardan o'rin olmagan.

2) *muxtalif ul-ajzo* – turli asl ruknlarning takroridan hosil bo'lgan bahrlar. Masalan, fauvlun mafoiylun fauvlun mafoiylun. Ko'rib turibmizki, ikki solim rukn o'zaro almashib, yangi bahrni hosil qilmoqda. Shu o'rinda shayx Ahmad Taroziy bir nuqtaga alohida urg'u beradi: "Va shart uldurkim, ul ikki juzvnikim, tarkib etib, bahr qilurlar, bir-birining uxti (opa-singil – D.Yu.) kerak. Agar begona bo'lsa, bu toifaning qoshinda ravo ermas" [Taroziy 1436/ 1437 (qo'lyozma): 78b].

Bu o'rinda shayx Ahmad Taroziy e'tibor qaratgan nuqta shuki, ikki solim ruknni almashtirib qo'llash natijasida muxtalif ul-ajzoga kiruvchi biror bahr hosil qilinsa, undan keyingi bahr uning teskarisini takrorlashi lozim, agar bu shart ado etilmasa, u bahr sifatida tan olinmaydi. Buni muallif muxtalif ul-ajzoning birinchi va ikkinchi bahri sifatida keltirgan bahrlarning ruknlariga diqqat qilish orqali yanada yaxshiroq tushunib olish mumkin. Birinchi bahr Muqorin deb nomlanib, taqti'i quyidagichadir: fauvlun foilun fauvlun foilun. Endi ikkinchi bahrga e'tibor qaratamiz: bu bahr Muvofiq deb nomlanib, uning taqti'i (paradigmasi) quyidagicha namoyon bo'ladi: foilun fauvlun foilun fauvlun. Ko'rib o'tilganidek, Muqorin bahridagi ruknlarning o'rni almashinib takrorlansa, Muvofiq bahri hosil bo'lyapti. Bu esa shayx Ahmad Taroziy ta'kidlaganidek, ul ikki juzvning uxti, ya'ni opa-singil bo'layotganligini bildiradi. Shayx Ahmad Taroziy keltirayotgan mazkur she'riy vazn qonuniyati undan keyin bitilgan Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" hamda Zahiriddin Muhammad

Boburning “Risolai aruz” asarlarida uchramaydi.

Yuqorida biz muttafiqlar ul-ajzo bahrlarini jadval shaklida keltirdik, quyida esa muxtalif ul-ajzoga kiruvchi bahrlar bilan tanishamiz:

2-jadval. *Muxtalif ul-ajzoga kiruvchi bahrlar*

№	Bahr nomi	Ruknlari va taqti'i
1	Muqorin	Fauvlun foilun fauylun foilun V - - / - V - / V - - / - V -
2	Muvofiq	Foilun fauylun foilun fauylun - V - / V - - / - V - / V - -
3	Tavil	Fauvlun mafoiylun fauylun mafoiylun ¹ V - - / V - - - / V - - / V - - -
4	Jazil	Mafoiylun fauylun mafoiylun fauylun V - - - / V - - / V - - - / V - -
5	Farid	Fauvlun foilotun fauylun foilotun V - - / - V - - / V - - / - V - -
6	Mazid	Foilotun fauylun foilotun fauylun - V - - / V - - / - V - - / V - -
7	Mutarokib	Mustaf'ilun fauylun mustaf'ilun fauylun - - V - / V - - / - - V - / V - -
8	Mutadovil	Fauvlun mustaf'ilun fauylun mustaf'ilun V - - / - - V - / V - - / - - V -
9	Mutaloyim	Mafoiylun foilun ² mafoiylun foilun V - - - / - V - / V - - - / - V -
10	Mutanofir	Foilun mafoiylun foilun mafoiylun - V - / V - - - / - V - / V - - -
11	Jadid	Foilun foilotun foilun foilotun - V - / - V - - / - V - / - V - -
12	Madid	Foilotun foilun foilotun foilun - V - - / - V - / - V - - / - V -
13	Muhit	Foilun mustaf'ilun foilun mustaf'ilun - V - / - - V - / - V - / - - V -
14	Basit	Mustaf'ilun foilun mustaf'ilun foilun - - V - / - V - / - - V - / - V -

¹ Qo'lyozmada ruknlar o'zni almashtirilib berilgan.

² Qo'lyozmada yanglish tarzda fauylun yozilgan.

15	Muzori'	Mafoiylun foilotun mafoiylun foilotun V - - - / - V - - / V - - - / - V - -
16	Mushokil	Foilotun mafoiylun foilotun mafoiylun - V - - / V - - - / - V - - / V - - -
17	Sahih	Mafoiylun mustaf'ilun mafoiylun mustaf'ilun V - - - / - - V - / V - - - / - - V -
18	Sarih	Mustaf'ilun mafoiylun mustaf'ilun mafoiylun - - V - / V - - - / - - V - / V - - -
19	Xafif	Foilotun mustaf'ilun foilotun mustaf'ilun - V - - / - - V - / - V - - / - - V -
20	Mujtass	Mustaf'ilun foilotun mustaf'ilun foilotun - - V - / - V - - / - - V - / - V - -
21	Ajib	Mafoilatun ¹ mutafoilun mafoilatun mutafoi- lun V - - - / V V - V - / V - - - / V V - V -
22	G'arib	Mutafoilun mafoilatun mutafoilun mafoila- tun V V - V - / V - - - / V V - V - / V - - -
23	Muntaxab	Foilon maf'uvlotu foilon maf'uvlotu - V - / - - - V / - V - / - - - V
24	Muqtazab	Maf'uvlotu foilon maf'uvlotu foilon - - - V / - V - / - - - V / - V -
25	Muzhar	Foilotun maf'uvlotu foilotun maf'uvlotu - V - - / - - - V / - V - - / - - - V
26	Muzmar	Maf'uvlotu foilotun maf'uvlotu foilotun - - - V / - V - - / - - - V / - V - -
27	Munsarih	Mustaf'ilun maf'uvlotu mustaf'ilun maf'uvlotu - - V - / - - - V / - - V - / - - - V
28	Mundaraj	Maf'uvlotu mustaf'ilun maf'uvlotu mus- taf'ilun - - - V / - - V - / - - - V / - - V -
29	Sari'	Mustaf'ilun mustaf'ilun maf'uvlotu - - V - / - - V - / - - - V
30	Badi'	Maf'uvlotu mustaf'ilun mustaf'ilun - - - V / - - V - / - - V -

¹ Qo'lyozmada yanglish tarzda *mafoilun* yozilgan.

31	Qarib	Mafoiylun mafoiylun foilotun V - - - / V - - - / - V - -
32	Salib	Foilotun mafoiylun mafoiylun - V - - / V - - - / V - - -

Mazkur bahrlarni keltirgach, muallif mazkur o'ttiz ikki bahr bir-birining aksi ekanligini ta'kidlab, jami o'zi keltirgan qirq bahrning o'n to'qqiztasi (Tavil, Madid, Basit, Vofir, Komil, Ramal, Rajaz, Hazaj, Sari', Munsarihi, Xafif, Muzori', Muqtazab, Mujtass, Mutaqorib, Mutadorik, Mushokil, G'arib, Qarib) ilgari mavjud bo'lganligini aytib o'tadi. Bu esa qolgan yigirma bir bahrni muallifning o'zi tartib berganligi bilan bog'liq taxminni vujudga bildiradi.

Oltinchi faslda Shayx Ahmad Taroziy bahrlar tavsifini boshlar ekan, o'zi ta'kidlab o'tganidek, eng avval musamman (sakkiz) ruknli vaznlar, so'ngra musaddas (olti) ruknli vaznlar va eng so'ngida murabba' (to'rt) ruknli vaznlarga to'xtaladi. Asarda vazn so'zi "shu'ba" istilohi ostida berilgan bo'lib, ularni keltirishda dastavval vazn (shu'ba) nomi, so'ngra uning ruknlari, shu vaznga mos bayt va uning taqti'i keltiriladi. Eng muhimi, har bir vazn uchun tanlangan misollar turkiy tilda bo'lib, ba'zi o'rinlarda berilgan ma'lumotlarni mustahkamlash, vaznning xos xususiyatlarini yana kengroq anglatish uchun forsiy adabiyotga ham murojaat qilinadi. Masalan, asarning mutaqoribi musammani maqsur vazniga ta'rif berilgan quyidagi parchani ko'rib chiqsak:

"Bu shu'bani "Solim-us sadri maqsur-uz-zarb" o'qurlar. Hazo vaznihi:

Fauvlun / fauylun / fauylun / fauyl

Misolihi:

Qilur har / zamon ko'z / laring jon / shikor

Fauvlun / fauylun / fauylun / fauyl

Ko'ngilni / qilur zul / fingiz be / qaror

Fauvlun / fauylun / fauylun / fauyl

Ba bahrning shu'basi xostur va munda ko'p nusxalar bitibturlar va malik ul-kalom Firdavsiy "Shohnoma"sin bu vaznda aytibtur. Va muning zarbi gohi fauyl kelur, netokkim ko'rguzduk va gohi mahzuf uz-zarb qilurlar faal bo'lur...

Misoli... Firdavsiy Tusiy aytur:

Farangis bishnidu ruxro bijast,

Miyonro ba zunnori xunin bibast..." [Shayx Ahmad

Taroziy (qo'lyozma): 90a].

Shu tariqa Mutaqorib bahrining musamman ruknli vaznlariga 12, musaddas ruknli vaznlariga 4 va murabba' ruknli vaznlariga 2ta,

jami 18ta vaznga misol keltiriladi. Muallif kitobxonga bahrlarning qonuniyatlari yaxshi ma'lum bo'lishi uchun uch bahr: Hazaj, Ramal va Rajaz bahrlariga kengroq to'xtalib o'tishga qaror qiladi va ushbu qarorini quyidagicha izohlaydi:

“Ul sababtin bu uch bahrni ayirduqkim, bularning solimi base matbu' va xushoyandadur va bulardin ko'p matbu' shu'balar qo'por...” [Shayx Ahmad Taroziy (qo'lyozma): 88b]. Shundan kelib chiqib, faslning Hazaj bahriga bag'ishlangan qismi salmoqli o'rin tutib, Hazaj bahridan 108ta vazn keltirilgan, shulardan 89 tasi musamman ruknli vaznlar bo'lsa, 15tasi musaddas va 3tasi murabba' ruknlardan iborat. Muallif Hazaj bahriga doir qismni yakunlagach, Ramal bahri tavsifiga o'tadi, lekin Ramal bahri asarda Hazaj bahri singari batafsil emas. Buni olim quyidagicha izohlaydi: “Bilgilkim, biz yuqori aytib erdukkim, uch bahrni sharh etoli deb. Emdi bu bahr (Ramal bahrining – D.Yu.)ning muzohifotining tarkibin va tartibin hazaj bahrindin qiyos qilsoq, ma'lum bo'lurkim, har bahrg'a ne miqdor shu'ba lozim bo'lur. Agar barchasin bitir bo'lsoq, bu kitob aning ehtimolin qila olmas...” (Taroziy (qo'lyozma): 115a). Shu tariqa muallif endi Ramal bahrining faqat “matbui mashhur va mu'tabar” vaznlariga to'xtalib o'tadi. So'ng muallif Rajaz bahri vaznlarini keltiradi, uning musamman ruknli vaznlariga misollar keltirgach, mazkur keltirilgan vaznlarda forsiy yoki turkiy tilda she'r aytilmasligini ma'lum qilib, mahoratni namoyish qilish uchun gohida bir g'azal yoki qit'a yozilishini ta'kidlaydi. Shu tariqa shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy bahrlar va ularning vaznlariga xos bo'lgan xususiyatlarni bayon qilib boradi, vaznlarni keltirgan va keltirmaganligining sabablarini izohlaydi.

Umuman olganda, asarda tahlili keltirilgan yuqoridagi 8 bahrni ular tarkibiga kiruvchi vaznlar bilan birga quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

3-jadval. “*Funun ul-balog'a*”da keltirilgan muttafiq ul-ajzo bahrlar va vaznlar

No	Bahr nomi	Musamman ruknli vaznlar	Musaddas ruknli vaznlar	Murabba' ruknli vaznlar	Muttavval ruknli vaznlar	Jami
1	Mutaqorib	11	4	3	–	18
2	Mutadorik	6	5	2	–	13
3	Hazaj	89	15	3	1	108
4	Ramal	8	3	1	1	13

5	Rajaz	14	1	1	1	17
6	Vofir	4	1	1	–	6
7	Komil	7	7	3	–	17
8	Saqil	1				1
	Jami	140	36	14	3	193

Qo'lyozmaning 122a sahifasidan boshlab muxtalif ul-ajzo bahrlari tavsifi boshlanadi. Ularning soni 32ta bo'lib, har ikkitasining ruknlari bir-birining teskari holdagi takroridan iborat. Boshqacha aytganda, 16 xil taqti' (paradigma) o'zaro o'rin almashinib, 32ta bahrni hosil qiladi. Ushbu bahrlardan 13tasi aruzshunoslikka doir risolalar, xususan Alisher Navoiy va Boburning risolalarida mavjud. Ular quyidagilardir: Taval, Ariz, Madid, Amiq, Basit, Muzori', Mushokil, Xafif, Muqtass, Muqtazab, Munsarih, Sari', Qarib. Quyidagi bahrlar esa fors-tojik risolalarida ham, boshqa turkiy risolalarda ham uchramaydi: Muqorin, Muvofiq, Farid, Mazid, Mutarokib, Mutadovil, Mutaloyim, Mutanofir, Muhit, Sahih, Sarih, Ajib, G'arib, Muntaxab, Muzhar, Muzmar, Mundaraj, Badi', Salib. Ushbu bahrlarning aksariyati musamman (sakkiz) ruknli bo'lib, faqat Sari', Badi', Qarib, Salib bahrlari musaddas (olti) ruknli bahrlar hisoblanadi.

Biz yuqorida forsigo'y olim Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" asarida ham 40ta bahr keltirilganligi va ulardan aksariyatini muallif mustahdas (yangi) deb ataganligi haqida ma'lumot bergan edik. Bu ikki risoladagi noan'anaviy bahrlar haqida umumiy tasavvur hosil bo'lishi uchun ularni jadval asosida ko'rsatamiz:

4-jadval. Shams Qays Roziy va Shayx Ahmad Taroziy risolalarida keltirilgan bahrlar

№	Bahr nomi	Al-Mo'jam	Funun-ul balog'a
Musamman ruknli vaznlar			
1.	Taval	+	+
2.	Madid	+	+
3.	Basit	+	+
4.	Vofir	+	+
5.	Komil	+	+
6.	Hazaj	+	+
7.	Rajaz	+	+
8.	Ramal	+	+

9.	Sari'	+	+
10.	Munsarih	+	+
11.	Xafif	+	+
12.	Muzori'	+	+
13.	Muqtazab	+	+
14.	Mujtass	+	+
15.	Mutaqorib	+	+
16.	Saqil	-	+
17.	Mutadorik	-	+
18.	Jazil	-	+
19.	Farid	-	+
20.	Mazid	-	+
21.	Mutaqorib	-	+
22.	Mutadovil	-	+
23.	Mutaloyim	-	+
24.	Mutanofir	-	+
25.	Jadid	-	+
26.	Muhit	-	+
27.	Mushokil	-	+
28.	Sahih	-	+
29.	Sarih	-	+
30.	Ajib	-	+
31.	G'arib	-	+
32.	Muntaxab	-	+
33.	Muqtazab	-	+
34.	Muzhor	-	+
35.	Muzmar	-	+
36.	Mundaraj	-	+
Musaddas ruknli vaznlar			
37.	Sari'	-	+
38.	Badi'	-	+
39.	Qarib	-	+
40.	Salib	-	+
41.	Sarim	+	-
42.	Kabir	+	-

43.	Badil	+	–
44.	Qalib	+	–
45.	Hamid	+	–
46.	Sag’ir	+	–
47.	Asamm	+	–
48.	Salim	+	–
49.	Hamim	+	–
50.	Qote’	+	–
51.	Mushtarak	+	–
52.	Muammam	+	–
53.	Musattar	+	–
54.	Muayyan	+	–
55.	Bois	+	–
56.	Masnu’	+	–
57.	Musta’mal	+	–
58.	Ahras	+	–
59.	Mubham	+	–
60.	Muhmal	+	–
61.	Ma’kus	+	–

Agar diqqat qaratilsa, jalvaldagi 20 bahr har ikkala risola uchun umumiy bo’lib, qolgan bahrlar bir risolada mavjud bo’lsa, ikkinchisida uchramaydi.

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarida bahrlar masalasi

Turkiy aruzshunoslikka doir ikkinchi manba hisoblanmish Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari 1492-93-yillarda yaratilgan. Navoiy Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog’a” asari bilan tanish bo’lmagani uchun aruz nazariyasiga doir qonun-qoidalarini turkiy tilda ilk marta bayon qilayotganini alohida ta’kidlaydi, xususan “g’araz bu maqolotdin va maqsud bu muqaddimotdin bu erdikim, chun turk alfozi bilakim nazm voqi’ bo’lubdur, anga zobitae va qonune yo’q erkondur...” deb yozarkan,

turkiy tilda aruz qonun-qoidalariga oid maxsus asar yo'qligini aytib o'tadi [Navoiy 2011, 578].

Alisher Navoiy muqaddimada o'zidan avval yaratilgan aruzga doir manbalar: Xalil ibn Ahmadning "Kitob ul-ayn", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam", Nasiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or", Abdurahmon Jomiyning "Risolai aruz" asarlariga to'xtalib o'tib, ularda mavjud bo'lmagan ba'zi qoida, doira va vaznlarni o'z asarida keltirib o'tishini aytadi. Ya'ni: "...necha qoidau doira va vaznkim, hyech aruzda, misli fan vozii Xalil ibni Ahmad va ilm ustodi Shams Qays kutubida va Xoja Nasir Tusiyning "Me'yor ul-ash'or"ida, balki Hazrati Maxdumiy navvara marqadahu nuran "Aruz"larida yo'q erdikim, bu faqir bu fan usulidin istixroj qilib erdikim, bu kitobg'a izofa qildim" [Navoiy 2011, 534]. Ushbu manbalardan Abdurahmon Jomiyning "Risolai aruz" asari Alisher Navoiy uchun tayanch manba bo'lib xizmat qilgan, Navoiy juzvlar talqini, zihof, bahrlar masalasida Jomiy risolasiga tayanadi.

Asarda doiralar – tuzilish jihatidan o'xshash bo'lgan bahrlar guruhi ta'rifiga o'tilib, jami 7ta doira keltirilgan. Ulardan to'rttasi Navoiygacha yaratilgan fors-tojik risolalarida mavjud edi: "Doirayi mu'talifa" (Ramal, Hazaj va Rajaz bahrlaridan tuzilgan), "Doirayi muxtalifa" (Muqtazab, Mujtass, Munsarihi va Muzori' bahrlaridan tuzilgan), "Doirayi muntazia" (Mushokil, Sari', Jadid, Qarib va Xafif bahrlaridan tuzilgan), "Doirayi muttafiqa" (Mutaqorib va Mutadorik bahrlaridan tuzilgan). Navoiy ushbu doiralarga qo'shimcha tarzda yana uchta doira haqida ma'lumot beradi. Asardagi 5-doirani bevosita Alisher Navoiyning o'zi tartib bergan bo'lib, bunda Navoiy "Doirayi muxtalifa"dagi 4 bahr va "Doirayi muntazia"dagi 5 bahr – jami 9 bahrning solim (ya'ni zihof kirmagan, o'zgarishga uchramagan) ruknlarini jamlab, ularni bir doiraga kiritadi va bu doirani "Doirayi mujtamia" deb ataydi. 6-daira "Doirayi muxtalita" deb atalib, bu doiraga Navoiy Komil va Vofir bahrlarini kiritadi va mazkur bahrlarning matbu' (yoqimli) bahrlar ekanligini, lekin negadir ularda kam she'r yozilganligini ta'kidlab o'tadi. 7-daira "Doirayi mushtabiha" esa uch – Tavil, Madid va Basit bahrlaridan tuzilgan. Navoiyning yozishicha, bu bahrlar arab adabiyotiga xos bo'lib, ajam she'riyatida deyarli qo'llanilmagan va maxsus doiraga kiritilmagan.

Asarning she'r taqti'i (paradigma)ga bag'ishlangan fasli turkiy aruzning shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy bunda bevosita turkiy til xususiyatlaridan kelib chiqqan holda taqti' qoidalarini bayon qiladi hamda bahr va vaznlarni

aniqlash usullarini tushuntiradi. Ma'lumki, taqti' (ar. "kesish", "parchalash") aruzshunoslikda she'r vaznini aniqlash uchun baytni ruknlarga ajratish bo'lib, mumtoz she'rshunoslikda taqti'ga vaznni belgilashning muhim uchuli sifatida qaralgan. "Taqti'ni bilmagan kishi baytni ruknlarga parchalay olmaydi, she'rning vaznini to'g'ri belgilashi qiyin... Taqti' yozuv, orfografiya va talaffuz normalari, til tarixi bilan uzviy bog'liqdir; ayniqsa, fonetika, vazn va nutq aloqasini aniqlashda uning ahamiyati kattadir" [To'ychiev 1985, 80]. Navoiy taqti'ga ta'rif bergach, kitobat (yozuv)da bor, lekin lafzda (talaffuz) da hisobga olinmaydigan ba'zi harf va harfiy birikmalarga e'tibor qaratadi. Ulardan biri "vov"i atf ("va" bog'lovchisi) bo'lib, jumlar orasida kelganda "u" tarzida o'qiladi. Masalan, "xobu xo'rd", "jonu jahon". Shuningdek, "nun" harfi "xun", "xon", "don" so'zlarida taqti'ga kirmaydi. Lekin ushbu jumlar izofa yoki "a", "u", "yo" unlilarini qabul qilsa ("xu-ni", "xo-ni", "do-ni" singari), taqti'ga daxldor bo'ladi yoki "dast", "mast", "guft" kabi jumlar uch undosh va bir unli harfdan iborat bo'lib, bunda ikkinchi qator undosh, ya'ni "t" harfi qisqa hijo hisoblanadi. Ushbu jumlar misra o'rtasida kelsa, "t" harfidan so'ng qisqa "i" unlisi talaffuz etiladi. Agar ushbu jumlar misra oxirida kelsa, sokin harf tarzida talaffuz qilinadi. Navoiyning yozishicha, arab alifbosida "nun" va "kof" harflarining birikmasi asosida yoziladigan "ng" tovushi taqti'da doim ham belgilanavermaydi. Agar yozuvda harakatsiz "nun" harfidan so'ng "kof" harfi kelsa, "nun" taqti'da e'tiborga olinmaydi. Masalan, mening, oning kabi so'zlarda. Ushbu so'zlar faal (V -) ruknini vujudga keltiradi. "Boshqacha aytganda, bo'g'inni yakunlovchi harf "kof" hisoblanadi va bu birinchi bo'g'inning cho'ziq hamda taqti'dagi ruknga mos bo'lishi uchun yetarlidir. Shu sababli "kof" harfidan avval kelayotgan "nun" harfi taqti'dan soqit qilinadi, ya'ni ortiqcha hisoblanadi" [Stebleva 2012, 114].

Forsiy va turkiy tilda ba'zan vazn talabi bilan o'ta cho'ziq hijo oxirida keluvchi qator undoshlar (masalan, "do'st", "rost" so'zlarida) bir cho'ziq va ikki qisqa hijo o'rniga o'tadi. Shunda taqti' quyidagicha bo'ladi: do'st (- V V), rost (- V V). Ko'rinadiki, aruziy matnda she'r taqti'i bilan bog'liq o'rinlarda asosiy e'tibor yozuvga emas, balki talaffuzga qaratiladi va aruzshunos olim, shoir yoki ijodkor matn bilan ishlashda kitobat (yozuv)da bor, lekin lafzda (talaffuz)da hisobga olinmaydigan harf va harfiy birikmalarni nazardan soqit qilmasligi talab etiladi.

Risolaning keyingi faslida bahrlar va ulardan hosil bo'luvchi vaznlar bayoniga o'tiladi. Bunda Navoiy bahrlar tartibini yuqorida keltirilgan doiralar asosida berib boradi. Shu ma'noda Navoiy

dastavval “Doirayi mu’talifa” tarkibiga kiruvchi Hazaj bahri vaznlarini keltirib o’tadi. Asarda Hazaj bahrining 11ta musamman ruknli, 10ta musaddas ruknli va bitta murabba’ ruknli vaznlari, agar unga 24ta ruboiy vaznlari ham qo’shiladigan bo’lsa, jami 46 vazni keltirilgan.

“Mezon ul-avzon” asarida Rajazi musammani matviyi maxbun (ruknlari va paradigmasi: muftailun mafoilun muftailun mafoilun, – V V – / V – V – / – V V – / V – V –), Komili musammani solim (ruknlari va paradigmasi: mutafoilun mutafoilun mutafoilun mutafoilun, V V – V – / V V – V – / V V – V – / V V – V –), Mutaqoribi musammani mahzuf (fauvlun fauylun fauylun faal, V – – / V – – / V – – / V –) va boshqa yana ko’plab vaznlar uchun “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidan misollar keltirilishi ushbu vaznlarning turkiy g’azaliyot uchun shunchaki tajriba bo’lmay, balki ularda badiiyat jihatdan yuksak g’azallar yozish mumkinligini ko’rsatadi.

Xususan, hazaji musammani solim vaznini ta’riflashda Navoiy o’z devonidan quyidagi baytni keltiradi:

*Zihi mulkung/ ning o’n sekiz /mingidin bir / kelib olam,
Bu olam ich / ra bir uyluk / qulung Havvo / bilan odam.*
Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Risolada 9 ta poetik shakl va ularning vaznlari haqida ham ma’lumot keltirilgan bo’lib, ularning aksariyati turkiy xalq og’zaki ijodiga mansubdir. Navoiy ularning xalq orasida tarqalgan nomlaridan foydalanadi, nomi yo’qlarini esa aruzdagi vaznlardan qaysi biriga mos bo’lsa, shu vazn nomi bilan ataydi. Ushbu poetik shakllar quyidagilardir: o’n olti ruknli ramali maxbun, tuyuq, qo’shuq (1), qo’shuq (2), chinga, muhabbatnoma, mustazod, aruzvoriiy, turkiy.

“Mezon ul-avzon”da jami 19 bahr, 160 vazn keltirilgan bo’lib, vaznlar uchun tanlangan misollar asosan muallifning o’z ijodi mahsulidir. Asar tarkibida Xoja Ismat Buxoriy va Husayn Boyqaro ijodidan ham baytlar uchraydi.

Boburning “Aruz risolasi”da bahrlar

“Mezon ul-avzon” o’zidan keyin turkiy tilda Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi” asari yaratilishi uchun zamin hozirladi. Boburning “Aruz risolasi” 1524-1525-yillarda yaratilgan [Hasanov 1981, 13]. Risola Alisher Navoiy risolasidan an’anaviy 19 bahrqa qo’shimcha tarzda tahlilga tortilgan Ariz va Amiq bahrlarining mavjudligi bilan ajralib turadi. Bobur o’z risolasida Ariz bahri haqida ma’lumot keltirar ekan, bu bahrning arab aruzida mavjud emasligini,

balki fors shoirlarining ixtirosi ekanligini alohida ta'kidlaydi: "Bu vaznda toziy (arabcha – D.Yu.) she'r topmaydurlar. Bu bahrni ajam shu'arosi paydo qilib Maqlubi tavil (tavilning ziddi – D.Yu.) debturlar, Ariz ham derlar" [Bobir 1971, 27]. Shuningdek, Bobur ariz bahrining mafoiylun fauvlun mafoiylun fauvlun (paradigmasi : V – – – | V – – | V – – – | V – –) ruknlarining takroridan vujudga kelishi haqida ham aytib o'tadi. Bobur risolaning bahrlar tahliliga doir qismida ariz bahridan hosil bo'luvchi to'rt musta'mal (iste'moldagi) vazn haqida ma'lumot berib, bu vaznlarning ikkitasi musta'mali matbu' (istemoldagi yoqimli) ekanligini ta'kidlaydi. Ulardan biri Arizi musammani solim vazniga o'zining:

Labing marjon, tishing dur, xating rayhon, xading gul,

Soching anbar, yuzung hur, menging mo'lton, yuzung mul –

baytini misol qilib keltiradi [Bobir 1971, 84]. Bu bayt shoirning "Devon"ida uchramaydi, bu holat Boburning mazkur baytni shunchaki tajriba uchun, tahlil qilinayotgan vaznga misol sifatida yozganligini ko'rsatadi. Ariz bahrining arizi musammani maqbuz (mafoilun fauvlun mafoilun fauvlun) vazni uchun esa Toriy taxallusli shoirning:

Sangaki bargi guldin libos qilsa bo'lg'ay,

Gule bu gulshan ichra qiyos qilsa bo'lg'ay –

bayti keltirilgan, afsuski bu shoir haqida hozircha manbalarda biror ma'lumot uchramadi.

Diqqatni tortadigan jihati, shu o'rinda Arizi musammani musabbag' vazni uchun misol sifatida Alisher Navoiydan ham bir bayt keltirilgan [Bobir 1971: 84]. Kuzatishlarimiz asosida ma'lum bo'ldiki, ushbu misol shunchaki bir baytli parcha bo'lmay, "Xazoyin ul-maoniy"dan o'rin olingan g'azal matla'si ekan. Bobur keltirgan ushbu bayt quyidagicha:

Sanoyi zoting ichra topib ajz, ahli idrok,

Gahi louhsi aytib zamone "mo arafnok".

Mazkur matla' "Navodir ush-shabob" devoniga 322-raqam bilan kiritilgan bo'lib [Navoiy 2011, 334], mavzusiga ko'ra hamd g'azal hisoblanadi.

G'azal matla'sini paradigma asosida ko'radigan bo'lsak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

Sanovu zoting ichra topib ajz, ahli idrok,

Mafoiylun fauvlun mafoiylun fauvlon

V – – – / V – – / V – – – / V – ~

Gahi louhsi aytib zamone "mo arafnok".

Mafoiylun fauvlun mafoiylun fauvlon.

V - - - / V - - / V - - - / V - ~

Darhaqiqat, ushbu paradigma g'azalning Arizi musammani musabbag' (mafoiylun fauvlun mafoiylun fauvlon) vaznida yaratilganligini ko'rsatadi.

Risolada keltirilgan Amiq bahri ham noan'anaviy bahrlardan bo'lib, foilun va foilotun ruknlarining takroridan vujudga keladi. Boburning ma'lumot berishicha, ushbu bahr ham forsiy shoirlarning ixtirosidir. Ushbu bahrning arab she'riyatiga xos bo'lgan madid bahri singari foilun va foilotun ruknlaridan tarkib topganligini, faqat unda ruknlar o'rni teskari holda takrorlanishini hisobga olib, uni shartli ravishda maqlubi madid deb aytish mumkin (Madid bahrining musamman shakli: foilotun foilun foilotun foilun). Risolada Amiqning musamman (sakkiz ruknli) va murabba' (to'rt ruknli) shakllariga forsiy va turkiy baytlardan misollar keltiriladi. Xususan, Amiq bahrining Amiqi musammani solim vazniga quyidagi bayt keltirilgan:

*So'yi man goh-gohye, dilbaro, yak nigohye,
Dilbaro, yak nigohye so'yi man goh-gohye* [Bobir 1971,

86].

(Ruknlari: foilun foilotun foilun foilotun).

Keltirilgan baytning mazmuni va saviyasi Boburning uni tajriba uchun yozganligini ko'rsatadi. Xuddi shunday fikrni turkiy misol haqida ham aytish mumkin:

*Kel beri ey parikim, hajrdin xastadurmen,
La'linga tashnadurmen, zulfunga bastadurmen.*

Garchi Bobur Amiq bahrining ikki vazni musta'mal, biri musta'mali matbu' (iste'moldagi yoqimli) vazn ekanligini ta'kidlasada, turkiy she'riyatda Boburgacha va undan keyin ham ushbu vaznda to'liq g'azal yoki boshqa janrdagi she'r yaratilganligini uchratmadik.

Bobur asarda ushbu bahrlarni maxsus doiraga ham kiritadi. Bobur risolasida jami 9 doira keltirilgan bo'lib, ariz va amiq bahrlari Tavil, Madid va Basit bahrlari bilan birga "Doirayi muxtalifa"ga kiritilgan.

Xulosa

Biz turkiy tilda yaratilgan aruzga doir risolalarda bahrlar masalasini qiyosan o'rganish asnosida quyidagi xulosalarga keldik:

Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari turkiy aruzshunoslikka doir ilk asar bo'lib, unda nazariy jihatdan 40ta bahr nomi keltirilgan. Bahrlarning 20tasi aruzshunoslikka doir boshqa forsiy va arabiy manbalarda uchramaydi. Bu holat ushbu bahrlarning

mumtoz aruzshunoslik uchun ham yangi ekanligini va ularni Shayx Ahmad Taroziyning o'zi tartib berganligini ko'rsatadi. Shayx Ahmad Taroziy bahrlarni ikki katta guruhga ajratishda vatandoshimiz Mahmud Zamaxshariyning "Al-qistos" asaridagi tasnifga suyanadi. Bu tasnif keyinchalik Bobur risolasida ham istifoda etilgan.

Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida 19 bahr, 160ta vazn keltirilgan. Navoiy o'z risolasida tayanch manba sifatida Abdurahmon Jomiyning "Risolai aruz" asaridan foydalangani uchun aruzshunoslikda mavjud an'anaviy 19 bahrgagina to'xtalib o'tadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Aruz risolasi"da an'anaviy 19 bahrga qo'shimcha tarzda yana ikki bahr, jami 21 bahr keltirilgan. Shunga binoan uning asarida 9 doira, 537 vazn tahlil qilingan. Umuman olganda, bu uch ijodkorning aruz ilmiga doir risolalarini bahrlar misolida qiyosan o'rganish natijalari turkiy aruzshunoslik temuriylar davrida o'zining tadrijiy takomiliga yetganligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

- Бобир, Захириддин. 1971. *Мухтасар*. Тошкент: Фан.
- Бухорий, Сайфий. 1867. *Арузи Сайфи*. Калькутта.
- DeWEESE, Devin. 2005. "The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balagh" of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century". *Journal of Turkish studies* 29: 73 – 163.
- Фильштинский, Исаак. 1978. *Арабская литература в средние века*. Москва: Главная редакция восточной литературы.
- Фролов, Дмитрий. 1991. *Классический арабский стих. История и теория аруда*. Москва: Наука.
- Хайитметов, Абдуқодир. 2002. "Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма". *Ўзбек тили ва адабиёти журнали* 1: 70-74.
- Ҳасанов, Саидбек. 1981. *Бобирнинг "Аруз рисоласи" асари*. Тошкент: Фан.
- Ҳожиаҳмедов, Анвар. 1988. *Ўзбек арузи луғати*. Тошкент: Шарқ.
- Навоий, Алишер. 2011. *Мезон ул-авзон. Тўла асарлар тўплами*. Жилд 10. Тошкент: Ғафур Ғулом.
- Навоий, Алишер. 2011. *Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами*. Жилд 4. Тошкент: Ғафур Ғулом.
- Розий, Шамс Қайс. 1991. *Ал-мўъжам*. Душанбе: Адиб.
- Стеблева, Ива. 2012. *Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв*. Москва: Восточная литература.
- Султонов, Иззат. 1947. *Навоий "Мезон ул-авзон"и ва унинг критик тексти*. Докторлик диссертацияси. Тошкент.
- Тарозий, Шайх Аҳмад ибн Худойдод. *Фунун ул-балоға*. (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Eliott № 127 рақамли қўлёзма).
- Тоиров, Урватуло. 1997. *Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии*. Душанбе.

- Тусий, Насируддин. 1992. *Меъёр ул-ашъор*. Душанбе: Ориёно.
- Тўйчиев, Уммат. 1985. *Ўзбек поэзиясида аруз системаси*. Тошкент: Фан.
- Тўйчиева, Гулхумор. 2018. *Ислом даври шеърятисида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти*. Докторлик диссертацияси. Тошкент.
- Yusupova, Dilnavoz. 2020. "Poetry meters (bahrs), concentric circles (doirs) and the sizes of rubai in the aruz studies of the timurids' period". *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. Vol.24. Issue 08.
- Шидфар, Бетси. 1974. *Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.)*. Москва: Наука.

Dilnavoz Yusupova

(Tashkent, Uzbekistan)
dilnavoz@navoiy-uni.uz

Description of Poetic Meters and Sizes in the Turkic Treatises on the Aruz During the Timurid Period

Abstract

The article analyzes the problems of bakhrs (poetic meters) and vazns (sizes) presented in the Turkic treatises, which played a significant role in the formation and development of Aruz studies of the Timurid period, such as "Funun al-balaga" by Sheikh Ahmad Tarozi, "Mezon al-avzon" Alisher Navoi and "Aruz Risolasi" by Zakhiriddin Muhammad Babur. It is argued that in "Funun al-balaga", which is considered the first Turkic treatise, the qualification and definition of bakhrs were implemented specifically in a special direction. The work theoretically analyzed 40 bakhrs, 20 of which were not included in the treatises created before Sheikh Ahmad Tarozi. These meters were created by the author himself.

In his treatise "Mezon al-Avzon" Alisher Navoi analyzed 160 vazns associated with 19 bakhrs. In addition to those presented in Alisher Navoi's treatise, Babur discovered two more bakhrs and qualified them as "Ariz" and "Amik" bakhtras in his treatise. Babur showed 21 meters and 537 vazns in the Treatise on Aruz. The author of the article comes to the conclusion that Aruz studies reached its peak during the Timurid period.

Key words: *aruz (prosody), bakhr (poetic meter), vazn (size), taqti' (paradigm), doira (circle), musamman, musaddas.*

About the authors: *Dilnavoz Yusupova* – Doctor of Sciences in Philology, Assistant Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

Recommended citation: Yusupova, Dilnavoz. 2020. "Description of poetic meters and sizes in the turkic treatises on the aruz during the timurid period". *Golden Scripts* 4: 3—25.

References

- Bobir, Zahiriddin. 1971. *Muxtasar*. Toshkent: Fan.
- Sayfiy, Buxoriy. 1867. *Aruzi Sayfi*. Kalkutta.
- DeWEESE, Devin. 2005. "The Predecessors of Nava'i in the "Funun al-balagh" of shaykh Ahmad b. Khudaydad Tarazi: a neglected source on Central Asian literary culture from the fifteenth century". *Journal of Turkish studies* 29: 73 – 163.
- Filshtinskiy, Isaak. 1978. *Arabskaya literatura v srednie veka*. Moskva: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturi.
- Frolov, Dmitriy. 1991. *Klassicheskiy arabskiy stix. Istoriya i teoriya aruda*. Moskva: Nauka.
- Hayitmetov, Abduqodir (2002). "Adabiyotdan turkiyda birinchi nazariy qo'llanma". *O'zbek tili va adabiyoti jurnali* 1: 70-74.
- Hasanov, Saidbek. 1981. *Bobirning "Aruz risolasi" asari*. Toshkent: Fan.
- Hojiahmedov, Anvar. 1988. *O'zbek aruzi lug'ati*. Toshkent: Sharq
- Navoiy, Alisher. 2011. *Mezon ul-avzon*. To'la asarlar to'plami. Jild 10. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Navoiy, Alisher. 2011. *Navodir ush-shabob*. To'la asarlar to'plami. Jild 4. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Roziy, Shams Qays. 1991. *Al-mo'jam*. Dushanbe: Adib.
- Stebleva, Iva. 2012. *Tyurkskaya poetika: etapi razvitiya: VIII-XX vv*. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Sultonov, Izzat. 1947. *Navoiy "Mezon ul-avzon"i va uning kritik teksti*. Doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent.
- Taroziy, Shayx Ahmad ibn Xudoydod. *Funun ul-balog'a*. (Bodlein kutubxonasida saqlanuvchi Eliott № 127 raqamli qo'lyozma).
- Toirov, Urvatulo. 1997. *Stanovlenie i razvitie aruza v teorii i praktike persidsko-tadjikskoy poezii*. Dushanbe.
- Tusiy, Nasiruddin. 1992. *Me'yor ul-ash'or*. Dushanbe: Oriyono.
- To'ychiev, Ummat. 1985. *O'zbek poeziyasida aruz sistemasi*. Toshkent: Fan
- To'ychieva, Gulxumor. 2018. *Islom davri she'riyatida aruz tizimi va uning evolyusion taraqqiyoti*. Doktorlik dissertatsiyasi. Toshkent.
- Yusupova, Dilnavoz. 2020. "Poetry meters (bahrs), concentric circles (doirs) and the sizes of rubai in the aruz studies of the temurids' period". *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. Vol.24. Issue 08.
- Shidfar, Betsi. 1974. *Obraznaya sistema arabskoy klassicheskoy literaturi (VI-XII vv.)*. Moskva: Nauka.